

बोधिवृक्षाच्या पानातून सूर्यबिंब परिवर्तन प्रवासातील मैलाचा दगड

डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे

(मराठी विभाग)

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव.

ता.चाकूर जि. लातूर

कवी विनायक ढवळे हे वर्तमानकाळातील नव्या पिढीतील नव जाणिवेचे संवेदनशीलतेने प्रकट करणारे सर्जनशील कवी आहेत. पूर्वीच्या दलित कवितेत युगानुगाच्या दलित समाजाच्या वेदना मांडली गेली याच कालखंडात व पुढील कालखंडात वेदनेबरोबरच विद्रोहाची व संतापाची भावना आभिव्यक्त झाली. ही संतापाची भावना या देशातील अस्पृश्यतेचे अपमानित लाचारीचे व दारिद्र्याचे जीवन जगण्यातून आली होती. तसेच ती निर्माण करणा-या येथील वर्णव्यवस्थे विरुद्ध व त्या वर्णव्यवस्थेला दृढ करणा-या येथील मनुस्मृती व इतर विषमताधिष्ठित ग्रंथाविरुद्ध होती. या विषमतेला हजारो वर्षांचा इतिहास साक्षी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या विषमतेला सूरुंगलावून ती संपुष्टात आणली आणि या देशात न भुतो न भविष्यती अशी अद्वितीय सामाजिक क्रांती घडवून आणली या क्रांतीला सबंध जगात तोड नाही. बाबासाहेबांच्या या सामाजिक लढ्याचे चित्रणही आंबेडकरी कवितेतून मोठ्या प्रमाणात करण्यात आले. तसेच बाबासाहेबांच्या सामाजिक लढ्यातून उदयाला आलेली नवी समाजव्यवस्था आणि या लढ्यातून निर्माण झालेल्या विविध चळवळींचेही चित्रण वर्तमानकालीन कवींच्या कवितेतून प्रकट होत आहे. कवी विनायक ढवळे यांची कविता या लढ्याच्या वास्तवेची व यशापयशाची ज्वलंत मांडणी करतात दलित साहित्याचे बलदंड असे शक्तीशाली केंद्र त्यांच्या समोर होत त्यातूनही त्यांना काव्यलेखनाची उर्जा मिळाली संवेदनशील व तरुण मनाचा हा कवी वर्तमानकाळातील सभेवार घडणारी अनेक स्थितंत्यरे पाहून अस्वस्थ होतात. ही अस्वस्थता प्रकट करण्यासाठी त्यांना कविता हे माध्यम जवळचे वाटले असे त्यांनी आपल्या मनोगतातून स्पष्ट केले आहे सभेवार घडणा-या घडामोडींवर त्यांनी कवितेद्वारे आपली प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. बाबासाहेबांच्या चहवळीतून उदयाला

आलेल्या साहित्यचहवळीतून व सामाजिक लढ्यातून कवीची साहित्यिक अभिसरणाचा लढा हा केवळ या देशातील अस्पृश्य समाजासाठी नव्हता तर त्या लढ्याला अतिव्यापक परिमाण आहेत. म्हणून बाबासाहेबांच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह आणि बौद्ध धम्माचा स्वीकार या घटनांमधून प्रतिभावंत कलावंताना वैश्विक मानन्याच रसायन सापडेल. असा विश्वास कवीला वाटतो. म्हणूनच जगातील कोणत्याही शोषित, वंचित आणि समाज रचनेतल्या शेवटच्या माणसाला आत्ममान देऊन स्वाभीमानाचे व जागृतीचे स्फुल्लींग त्याच्यामध्ये पेढविण्याचे सामर्थ्य या आंबेडकरी विचार मूल्यात आहे. हेच सामर्थ्य कवीला लेखन प्रेरणा देते. कवीची संपूर्ण कवीता या विचारमुल्यांना आभिव्यक्त करते. आस्मितादर्श या त्रैमासिकातून प्रारंभी त्यांच्या कविता प्रकाशित झाल्या. त्यानंतर शतकाअखेरची पहाट आणि लेखाजोखा या दोन काव्यसंग्रहातून त्यांनी हेच विचारसूत्र प्रकट केले आहे. त्यांची कविता सामाजिक आशय जिवंतपणे साकार करून वाचकांना चिंतनाच्या पातळीवर नेते भारतीय समाजातील विषमता आणि त्यामुळे निर्माण झालेले प्रश्न त्यांनी गंभीरपणे मांडले आहेत त्यांचे काव्यलेखन समाजप्रबोधनाच्या समाजजागृतीच्या आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याचे तत्त्वज्ञान मांडणारे आहे. हे तत्त्वज्ञान त्यातील विचारसामर्थ्यामुळे वाचकांना अंतर्मुख करते त्यांचा बोधिवृक्षाच्या पानांतून सूर्यबिंब हा काव्यसंग्रह १७ जून २००३ साली प्रकाशित झाला. असून आशय आणि आभिव्यक्तीच्या दृष्टीने हा काव्यसंग्रह अत्यंत समृद्ध व सौंदर्यपूर्ण बनला आहे. या काव्यसंग्रहाचा अभ्यास काही कवितांच्या आधारे करणे सोयीचे होईल.

प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील सवलत या पहिल्याच कवितेतून भारतातील हजारो वर्षांच्या विषमतेचे आणि आजच्या पायदळी तुडवल्या जाणा-या लोकशाहीमूल्यांचे वास्तव चित्रण करताना कवी लिहितात

तुमची उंची गाढण्यासाठी
माझी मुळं रूजू द्या सांगोपांग
जमल्यास माझ्या पायाखाली
टेकू दिला तरी चालेल
आपण बरोबरीत येण्यासाठी
तुमचे पाय छाटावेत
असं मी कधीच म्हणालो नाही.

हजारो वर्षांपासून या देशातील दलित शोषित व अस्पृश्य समाज पशुवत जीवन जगत होता वर्णव्यवस्थेने त्यांना सर्व प्रकारच्या संधी नाकारल्या होत्या म्हणूनच ते सवर्णांच्या तुलनेत अविकसित राहिले. म्हणूनच संविधानाच्या रूपाने त्यांना सवर्ण समाजाच्या बरोबरीने येण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रात, व नोक-यात आरक्षण देण्यात आले.

सामाजिक समतेच्या न्यायासाठी कवीने प्रस्तुत कवितेतून केलेले हे वर्णन खूपच मार्मिक ठरले आहे. यत्देशातील विकसित समुहाच्या बरोबरीत येण्यासाठी माझ्या पायाखाली टेकू द्या पण त्यासाठी त्यांचे पाय धरण्यास कवीचा विरोध आहे. कवीने येथे बुद्धाच्या शांती व अहिंसा मार्गाचा पूरस्कार केला आहे. या देशातील लोकशाहीत भोळी भाबडी जनता एखाद्या नेत्याचे नेतृत्व अंधपणाने मान्य करत तो नेता राजा बनतो आणि जनतेचे शोषण करतो. त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार करतो. लोकशाही मूल्ये पायदळी तुडविली जातात लोकशाहीच्या देशात क्षणोक्षणी हुकूमशाहीचा प्रत्यय येतो. वर्तमानकालीन या दाहक स्थितीचे अत्यंत ज्वलंत असे चित्रण कवीने येथे केले आहे.

रस्त्यावर उतरलेला समूह

म्होरक्याच्या हाती आपल्या भविष्याचा लखोटा

देऊन मोकळा झाला.

आणि इथेच

लोकशाहीला अकाली मृत्यू आला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संबंध बहुजन समाजाला संघर्षाची हाक दिली जुनी व कालबाह्य मूल्ये फेकून देऊन नवीन मानवता वादी मूल्यांची अमूल्य देणगी दिली. त्यामुळे दलित समाज स्वाभिमानी बनला त्यांनी परंपरांना नकार दिला दलित विद्रोही चळवळीने या परंपरांना व जातिभेदाला नकार दिला. समग्र आंबेडकरी कवितेतून ही या नकाराची विद्रोही मांडणी करण्यात आली या कवितेतून आज रूढी, परंपरा आणि नकार यांचा विवेकाने विचार करण्याची गरज आहे. परंपराना संपूर्ण नकार देता येतो काय? कोणत्या परंपरा

कालबाह्य व टाकाऊ आहेत? वर्षानुवर्षांच्या जीवनशैलीतून वैचारिक घुसळगीतून निर्माण झालेल्या या परंपरांच्या जोखडातून बाहेर पडणे शक्य आहे काय? या सर्व समस्यांचा कवी अंतमूखतेने विचार करतात.

ज्या मनुवादी विचारांचा आधार घेऊन येथील अस्पृश्यांना सवर्णांनी पिढ्यान्पिढ्या छळले त्या व्यवस्थेच्या विरुद्ध आंबेडकरी कवितेतून विद्रोह व्यक्त होऊ लागला आणि मनुप्रणित समाजरचना डळमळीत झाली. याचा धसका येथील मनुवाद्यांनी घेतला ते चिंताग्रस्त झाले आणि अस्पृश्यांच्या हातात हात घालून चालण्याचे आणि कावेबाजपणाने त्यांच्या कळपात सामील होवून त्यांना आपल्या कवेत घेऊन संपविण्याचे विघातक षडयंत्र रचले जात आहे. या धोक्याची सूचना देताना कवी पाखरांनो सावधान या कवितेत लिहितात

कालपर्यंत शिकारी मालामाल होते
जाळ्यात अडकलेली पाखर भाजून
भरपेट खात होते.

आता दाणे टाकल्यावरही
पाखरं फिरकत नाहीत
शिकारी मात्र चिंताग्रस्त
नव्या डवपेचाच्या शोधात

शिकारी म्हणजे मनुवादी व्यवस्थेचे पाईक आणि पाखरं म्हणजे येथील अस्पृश्य व दलित समाज शिकारी आणि पाखरे या समर्पक प्रतिमांमधून कवीने येथील जागृत झालेल्या व स्वाभिमानी बनलेल्या आंबेडकरी अनुयायांच्या विद्रोहाचे व त्यामुळे चिंताग्रस्त बनलेल्या येथील पारंपरिक मनुवादी शोषकांच्या चिंताग्रस्ततेचे अत्यंत ज्वलंत चित्रण केले आहे.

सामाजिक विषमतेने देश पोखरून निघाला आहे. हजारो वर्षांची ही विषमतेची परंपरा असलेल्या या भारतीय समाजात समता स्थापन झाली आहे. असे भासविले जात असले तरीही येथील जातिविषमतेचे निबिड रूप अजूनही पालटले नाही उलट वर्तमान काळात अस्पृश्यांवर अत्यंत भीषण व भयावह स्वरूपाची हिंसक हल्ले केले जातात. त्यांचे हत्याकांड घडविले जाते अस्पृश्य स्त्रियांवर दिवसाढवळ्या बलात्कार केले जातात अशा अन्याय अत्याचारात आणि विषमतेने पेटलेल्या या देशात समता प्रस्थापित करण्यासाठी केवळ बुद्ध तत्त्वांचीच आवश्यकता आहे. असे कवीला वाटते. विषमतेची खुरटी झुडपे, काटेरी झाडे आणि जाती

भेदाची निवडुंगाची निबिड जंगले नष्ट करण्यासाठी कवीला बोधिवृक्षाची फांदी लावायची आहे. हे कवी लिहितात.

मी आता फक्त

बोधिवृक्षाची एक हिरवीकंच फांदी लावणाराहे!

जातिभेदाने व त्यामुळे निर्माण केलेल्या अमानुषतेने कीडलेल्या या देशाला येणा-या काळात केवळ बुध्दविचारच तारू शकतात. असा दृढ विश्वास कवीला वाटतो. भारतात अनेक धर्म जाती आणि संप्रदाय आहेत. त्यामुळे येथे भेदनीतीही आहे. त्यामुळे मानवी समुहाचे संघटन होत नाही. भारतीय समाज जाती जातीत विभागला आहे. त्यामुळे एकमेकांच्या मनात शत्रुत्वाची भावना निर्माण झाली आहे. हे शत्रुत्व नष्ट करून माणसामध्ये मैत्री प्रेम आणि माणूसकीचे नाते निर्माण करण्यासाठी बुध्दतत्त्वांची असलेली आवश्यकता कवीने येथे प्रतिपादित केली आहे.

ज्या देवांचा आणि धर्माचा आधार घेऊन येथील बहुजनांना व अस्पृश्यांना लुबाडून नेस्तनाबूत करण्यात आले. त्या देवांना, धर्माला आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या शोषण व्यवस्थेला आंबेडकरी कवींनी नाकारले आहे. नकार हा आंबेडकरी कवितेचा महत्त्वाचा विशेष आहे. आजपर्यंत भोगलेल्या मरणप्राय यातनातून निर्माण झालेला हा नकार आहे अस्पृश्यांच्या अमानुष छळांच्या कथा या कवींनी मांडल्या मन द्रवून टाकणा-या या घटनांचे प्रतिनिधिक चित्रण करताना कवी शहीद या कवितेत लिहितात

आंधळ्या निष्ठांच्या शिडीन
वर शिखरापर्यंत चढता येतं
म्हणून
त्यांनी डोळस नजरा हेरल्या
आणि

त्यांना मूळव्याच्या दगडात पुरून शहीद केल.

अस्पृश्यांना मूळव्यात गाढण्याच्या अमानुष परंपरा या देशात हजारो वर्षांपासून चालत आली आहे. या व्यवस्थेने माणसांचा जिवंत पणे बळी घेतला त्याची दाद मागण्याचीही व्यवस्था ठेवली नाही मनुस्मृती या विषमतावादी ग्रंथाच्या आधारे त्याचे पिढ्यांनपिढ्या अमानुष शोषण केले या अमानुष शोषण व्यवस्थेचे मन द्रवून टाकणारे चित्रण कवीने प्रस्तुत कवितेतून केले आहे.

या देशातील मूठभर असलेल्या ब्राह्मण वर्गाने येथील बहुजन समाजाला अज्ञानात ठेवून त्यांचे शोषण करण्यासाठी त्यांना देवाच्या व दैवाच्या नादाला लावण्याचे डवपेच आखले.

या शोषण प्रवृत्तीचे चित्रण करताना डावपेच या कवितेत कवी लिहितात.

टाळ मृदुंगाच्या गजरात

लोक तल्लीन होतात

असं समजल्यावर

त्यांनी दिवसरात्र वारक-यांचे फड उभारले

चोरांच्या टोळ्या घराघरात घुसवल्या योर्गील पुरोहितशाहीला व या व्यवस्थेतील शोषक वर्गाला कवीने दिलेली चोरांची उपमा अत्यंत समर्पक ठरली आहे. अनेक देव निर्माण करून देवस्थाने निर्माण करून त्यांच्या माध्यमातून येथील बहुजन समाजाचे शोषण करणा-या योर्गील ब्राह्मण पुरोहितांना दिलेली ही उपमा काव्यातील आशय जिवंत करणारी ठरली आहे दान व दक्षिणेच्या माध्यमातून हे शोषण मोठ्या प्रमाणात केले गेले. त्यामुळे येथील शेतकरी, बहुजन समाज कर्जात बुडून गेला आहे. तसेच त्यांना देवाच्या व भक्तीच्या नादाला लावून शिक्षणापासून व विकासापासून वंचित ठेवणारा हा ब्राह्मण पुरोहित वर्ग प्रत्येक मंदिरात पुजा-याच्या रूपाने शोषण व्यवस्था चालत आली आहे. या शोषणव्यवस्थेचा ज्वलंत प्रत्यय देणारी ही कविता आशयदृष्ट्या अत्यंत जिवंत ठरली आहे.

या देशात हजारो वर्षांपासून सुरू असलेले हे जातिभेदाचे महायुध्द संपवायचे असेल तर योर्गी बुध्द विचारच उपकारक ठरतात हा विश्वास कवीने एक महायुध्द या कवितेतून व्यक्त केला आहे.

रात्रदिन रक्तचा सडा

पडणा-या अंगणात

जेव्हा माझी आई

बुध्दसरण गच्छामी म्हणत

बिनधास्त पाण्याचा सडा टाकील

तेव्हाच

एक महायुध्द जिंकल्याचे मी जाहीर करेन या भारत भूमीमध्ये आडीच हजार वर्षापूर्वी सिध्दार्थ गौतम बुध्दाने बौध्द धम्माची स्थापना केली. सम्राट अशोक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हे विचार मानवी समाजात रूजविण्यासाठी अविरत परिश्रम केले. परंतु आजही समाजात बुध्द विचार रूजला नाही उलट सर्वत्र बुध्दविचाराच्या विरुध्द वातावरण दिसत आहे त्यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्यामुळेच समाजात कर्मकांड, जातीभेद, जातीय हत्याकांड, भ्रष्टाचार, हिंसाचार, देवांची भक्ती आणि खोट्या देवांची पुजा त्यामुळे

आलेल्या अंधश्रद्धा आणि प्राणी हिंसावाद आहेत. अशा अदांधुदीच्या या काळात समाजात शांती, अहिंसा व समता निर्माण करण्यासाठी बुद्ध विचारांची असलेली आवश्यकता प्रस्तुत कवितेतून कवीने प्रकट केली आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील अनेक कवितांमधून आक्रोश आणि वेदना प्रकट होत राहाते छळाच्या व अत्याचाराच्या वेदना हृदयस्पर्शी स्वरूपाच्या आहेत. यादेशातील अस्पृश्यांच्या वाट्याला केवळ छळ आणि शोषणच आहे. कोणत्याही क्षेत्रात त्यांच्या वाट्याला कूचबनाच आली अध्यात्म क्षेत्रही याला अपवाद ठरली. नाही दगडांचा देव्हारा व देऊळ तयार करणा-या अस्पृश्य माणसालाच पुन्हा त्या देवा-ह्यात जायचे स्वातंत्र्य नाही. माणसाहून तुच्छ असलेल्या कुत्र्या मांजरासारख्या प्राण्यांना या देव्हा-यात प्रवेश बंदी आहे. परंतु रक्ता, हाडा, मासाच्या माणसाला मात्र या देवा-ह्यात प्रवेश निषेध आहे. प्रवेश निषेध केलेल्या व प्रवेश केल्यानंतर ज्याच्यावर क्रूर अत्याचार झाले अशा अस्पृश्य समाजातील अंबादास साबणे या तरूणाची याच शीर्षकांच्या कवितेतून झालेली वाताहत प्रत्ययास येते.

प्रस्तुत कवितेत कवी लिहितात

जिता जागता अंबादास

दगडाच्या देवा-ह्यात गतप्राण झाला

आम्हीही मडू दगडासारखे

श्रद्धांजली अर्पण मोकळे झालो

आंबेडकरोत्तर आंबेडकरी आनुयांयांना आलेले षंडपण आणि थंडपण प्रस्तुत कवितेतून कवीने प्रकटलेले आहे. आंबादास साबणे या कवितेतून प्रतिनिधीक रूपात प्रकट झाला आहे. अशा असंख्य तरूणाची झालेली होरपळ ही कविता प्रकट करतेच त्याबरोबर यानिमित्ताने अस्पृश्य समाजाची गतीहिनता व संघर्ष हितानाही प्रकट करते.

आज बाबासाहेबांनी दिलेल्या विविध सुविधांचा लाभ घेऊन अनेक लोक प्रगत झाले. आणि ते स्वार्थलोलूप झाले. त्यांना समाजाचे काहीच देणेघेणे उरले नाही उलट स्वतःला साबूत ठेवण्यासाठी अशा घटनांतील प्रतिकारापासून ते स्वतःला आलिप्त ठेवतात. आणि उर्वरित सर्व आनुयायी मात्र देवा-यात गतप्राण झालेल्या अंबादास साबणेचा प्राण वाचवण्याऐवजी त्याच्यामृत्यूनंतर केवट त्याच्या पूर्णवसनाचाच विचार करते यानिमित्ताने आंबेडकरी आनुयांयांना आलेली सवकळ, दिशाहिनता आणि त्यांची गतानुगतिकता कवीने ज्वलंत पणे मांडली आहे.

त्यातून वेदनेबरोबरच नकार हा आंबेडकरी कवितेचा महत्त्वाचा विशेष आहे. ज्या व्यवस्थेने युगानुयुगे या देशातील अस्पृश्यांना गलामीतच खितपत ठेवले. त्यांचे मनुष्यत्व नाकारले त्यांना नरकापेक्षाही भयावह असे जीवन जगण्यास भाग पाडले अशा जीवनाला व ते जीवन वाट्याला घालणा-या येथील व्यवस्थेला त्यांच्या धर्मासह ग्रंथालाही रूढी परंपरा देवविषयक कल्पनांसह नाकारले हा नकार आंबेडकरी कवितेचे जीवन सत्त्वच आहे. या शोषण व्यवस्थेविरुद्धची ही नकाराची भावना प्रकट करताना कवी प्रतीक्षा या कवितेत लिहितात.

कुण्या हरामखोर देवाचं नावही घेऊ नकोस
कारण आजपर्यंत त्यांनीच मेंदू सडवून टाकला.

तू तुझ्या वाटेनेच चालत रहा बिनधास्त

वेळ दवडू नकोस माझ्या प्रतीक्षेत

ज्या देवदेवतांचा आधार घेवून येथील अस्पृश्य समाजाचे अनन्वित शोषण करण्यात आले त्या अस्पृश्य समाजाची देवदेवतांच्या नकाराची भावना कवीने या काव्यपक्तीतून अभिव्यक्त केली आहे. त्यासाठी कवी आपल्या सोबत्यांना साद घालतो आहे. आपण येण्याची प्रतीक्षा करू नये तर नकाराची ही लढाई त्वरित सुरू झाली पाहिजे. एक एक सैनिक या लढ्यात सहभागी झाला पाहिजे अशी कवीची मनोकामना आहे.

आडीच हजार वर्षापूर्वी या देशामध्ये तथागत सिध्दार्थ गौतम बुध्दाने बुध्द धम्माची स्थापना केली विज्ञाननिष्ठा, सत्य, मानवता आणि प्रज्ञा, शिल्, करुणा या आदर्श मूल्यांची शिकवण या धम्माच्या रूपाने संबंध मानवी समाजाला दिली. सिध्दार्थ गौतम बुध्द हे शांतीदूत होते, पज्ञावंत होते. त्यांनी देव, धर्म, रूढी, परंपरा, कर्मकांड या अनिष्ट बाबींना मूठमाती देवून येथील ब्राह्मणी व्यवस्थेला दिलेला जबरदस्त उत्तर म्हणजे त्यांनी दिलेला धम्म होय. अखिल प्राणीमात्रांना सूखद ठरणारा हा धम्म तथागतांनी दिला. परंतु या वर्णाधिष्ठित समाजव्यवस्थेत हा धम्म विचार पूर्णपणे रूजला नाही. उलट येथील जातीयवादी घटकांकडून या धम्मविचाराच्या विरुद्ध व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आणि जातीयवादी रूढी व परंपरावादी तसेच देववादी शक्ती पुन्हा एकदा उफाळून आल्या नंतरच्या काळात हा धम्म विचार येथील अधर्मवादी व्यवस्थेला नेस्तनाबूत करेल अशी भीती येथील मनुवाद्यांना वाटली. म्हणून त्यांनी हा बुध्द विचार दाबून टाकण्याचा प्रयत्न केला पण हा बुध्दविचार अक्षर, आहे. तो कधीच संपुष्टात

येणार नाही. युगायुगातून तो पुनर्जिवित होऊन येणार आहे. अवतीर्ण होणार आहे. म्हणूनच कवी प्रस्तुत कवितेतून हा बुद्ध विचार बुद्धाची पवित्र मूर्ती आणि सिद्धार्थरूपातला निखळ व सत्यवादी मानव समाजासमोर प्रज्वलित करीत आहे. तथागतांची प्रतिमा व विचार यांना उजाळा देण्याचा प्रयत्न कवीने या कवितेतून केला आहे.

भारतीय समाजात हाच बुद्धविचार रूजवून समग्र भारत बौद्धमय करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ साली. नागपूर येथे आपल्या लाखो आनुयायासह दिक्षा घेतली आणि या देशात रक्तविहीन अद्वितीय अशी सामाजिक क्रांती घडवून आणली. यासंदर्भातील आपली भूमिका प्रकट करताना. कवी विनायक ढवळे लिहितात.

नागांच्या भूमीवर
निळे आकाश
कलंडले
आणि पहिल्यांदाच
क्रांती झाली
मात्र
रक्ताचा गुलाल
चिमुठभरही
कुठेच दिसला नाही.

सम्राट अशोकांने संबंध जगभर बुद्ध विचार प्रसारित केले. अनेक शिल्प कोरले विहारे बांधली या क्रांतीप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मक्रांती घडवून आणली या पूर्वी आपल्या देशात राजेशाही होती म्हणून नेहमी रक्तरंजित क्रांत्या व्हायच्या रक्ताचे पाठ व्हायचे. प्रेतांचा खच पडायचा आसवांचे पूर व्हायचे दुःखाचा आक्रोश एक यायचा तेव्हा कुठे काही अंशी परिवर्तन किवा क्रांती दिसायची. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यापैकी कोणतीही विपरित घटना घडू न देता शांतीच्या मार्गाने शांती दुताशी आपले नाते जुळविले ही केवळ आंबेडकरी अनुयायांसाठीच महत्त्वाची बाब आहे असे नाही तर समग्र देशाच्या उत्थानासाठी ही घटना अत्यंत उपयुक्त आहे.

बाबासाहेबांच्या पश्चातही बुद्धाचा धम्मविचार भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात रूजला नाही. धर्मांतरानंतर एवढ्या वर्षांनी आजही जुन्याच व्यवस्थेचा प्रत्यय कवीला येतो आहे या व्यवस्थेचा शिरच्छेद कवीला करायचा आहे बाबासाहेबांच्या धर्मांतरानंतरची पहिली पिढी या आंदोलनाने अस्वस्थ झाली.

त्यांच्या जगण्याचे प्रश्न निर्माण झाले. म्हणून काही लोक बाबासाहेबांच्या चळवळीमध्ये सहभागी झाले नाहीत. अशा लोकांना पुढील काळात पश्चातापाला समोरे जावे लागले अशा एका व्यक्तीचे मनोगत प्रकट करताना कवी समानता या कवितेत लिहितात.

जुनाच खटारा ओढायेत
जीव तोडून थकलेले अश्व
आता वेळ आलीय
खांदे बदलावेच लागतील

समाजिक परिवर्तनाच्या लढ्यात हिरीरीने सहभागी होण्याची वेळ आज आलेली आहे. तेव्हा ही वेळ ओळखून सर्वांनी सज्ज होऊन धम्मविचार व धम्मकार्य यशस्वी केले पाहिजे असे कवीला वाटते युगानुयुगाच्या या विषमतेला नाकारणारा आंबेडकरी विचारांचा कवी ही व्यवस्था बदलण्यास सज्ज झाला आहे. त्याच्या उत्स्फूर्ततेचे चित्रण करताना सुर्योदय कवितेत कवी लिहितात

मुठीत तळपता सूर्य
आणि

डोळ्यात निळ आभाळ साठवून
मी चाललोय

क्रांतीस सज्ज झालेला हा तरुण डोळ्यात निळे आभाळ साठवून निघालेला आहे. त्याच्या मुठीत तळपता सूर्य आहे. तळपता सूर्य आणि निळ आभाळ या अत्यंत समर्थशील अशा प्रतिमांच्या माध्यमातून कवीने हा क्रांतीचा नगारा वाजविला आहे.

जातिभेदाने वर्णभेदाने व सर्वांगीण प्रकारच्या विषमतेने बरबरलेल्या या देशात क्रांती होणे खूप कठीण आहे. हे त्रिकालाबाधित सत्य कवीने येथे अत्यंत समर्थपणे मांडले आहे. बुद्ध, फुले, कबीर, वर्धमान महावीर खेशु ख्रिस्त, म. बस्वेश्वर चक्रधर स्वामी, छ. शिवाजी महाराज, राजर्षी शाहू महाराज यांसारख्या अनेक समाज धुरिणांनी या देशातील वर्णव्यवस्थेची पाळेमुळे उखडून काढण्यासाठी उभे आयुष्य पणाला लावले. परंतु यादेशातील विषमता नष्ट झाली नाही म्हणून कवी परिस्थितीमुळे काहिसा हतबल होतो पण नाऊमेद मात्र होत नाही त्याचा त्याच्या मनगटावर विश्वास आहे. म्हणून तो माघार घेत नाही तर उद्याचा दिवस त्याला आपल्या आस्तित्वाचा दिवस म्हणून पाहायचा आहे ही लढ्याची भावना प्रकट करताना कवी लिहितात.

“चहु बांजुनी लपेटलेल्या या खोडावर
कुरघोडी केल्याविना पहाट नाही”

वेदन, नकार याबरोबरच विद्रोह ही दलित कवितांचे प्राणतत्त्वच आहे. या विद्रोहावरच आंबेडकरी चळवळीचे यशापयश अवलंबून आहे म्हणूनच संघर्षाला निघालेल्या कवीच्या खंबीर मनाचे दर्शन वाचकांना घडते.

आशावाद हा आंबेडकरी कवितोचा महत्त्वाचा पैलू आहे मोडेन पण वाकणार नाही शंभर दिवस शेळी होऊन जगण्यापेक्षा एकच दिवस वाघ होऊन जगा असा मूल मंत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना दिला त्यामुळे आंबेडकरी समाज अन्याय अत्याचाराने जरी होरपळून निघाला असला तरी त्याच्या आंतर्मनातील क्रांतीची मशाल तेवतच आहे तो निराश होत नाही तर दुर्दम्य असा आशावाद त्याच्या मनातून उठून येतो आंबेडकरी जनतेच्या मनातील आशावादी कवीने निखारे या कवितेतून प्रातिनिधिक रूपात प्रकट केल आहे ते लिहितात

पराभवाचे अमिर क्षण
मी जपतो आहे
काळजाच्या घडासारखे
उद्या विजय होवेन होवो
स्वप्नांचे निखारे
पेटवून तरी ठेवतो.

आंबेडकरी जनतेच्या वाट्याला युगानुयुगांपासून आलेले अपमानाचे व पराभवाचे अमिट क्षण पचविले आहेत. परंतु काळजाच्या घडात जपलेल्या या क्षणातून कवीला उद्याचा विजय प्राप्त करावयाचा आहे. त्यासाठीच ते भवितव्याचे निखारे पेटवून ठेवू पाहात कवीचा हा आशावाद आंबेडकरी क्रांती लढ्याला पुढे नेणारा आहे.

उद्याच्या नव्या जगाची आशाही लेखकांनी व्यक्त केली आहे. नवे जग जिंदाबाद या कवितेत शंभर लोकांचे प्रातिनिधिक जग त्यांनी कल्पिले आहे. त्यातील नव्याणव लोक ठार मुके, बहिरे म्हणजे अज्ञानी आहेत. या नव्याणव लोकांच्या उन्नतीची व त्यांच्या स्वावलंबनाची वाट कवी पाहतो आहे.

यासंदर्भात कवी लिहितात.
मी त्या क्षणांच्या प्रतीक्षेत आहे
जेव्हा हे नव्याणव लोक
स्वतःचा आकार स्वतःच घेतील
आणि

नव्या युगाचा हा भविष्यनिधी
उर्वरितांना समान देतील

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बुध्द फुले आणि कबीर यांचे समानतेचे दिलेले तत्त्व प्रस्तुत कवितेतून कवी विनायक ढवळे प्रसारित करताना दिसतात. नव्या जगाच्या व नव्या मूल्यांच्या प्रतीखेत असलेला हा कवी मानवतावादी व समतावादी जगाच्या निर्मितीसाठी सज्ज झालेला दिसून येतो.

मैफल सारख्या कवितेतून कवी यादेशातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनात विषमता निर्माण करणा-या येथील विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्थेला तर नाकारतातच त्याचबरोबर या विषमतेने नटलेल्या साहित्य प्रवाहालाही नाकारले आहे. जी कविता तंबो-याच्या लयीत लिहिली गेली त्या कवितेशी लेखकची नाळ जुळत नाही गांभीर्याने लादलेले येथील वातावरण त्यांना मानवत नाही. कारण या मैफलीने कानाचे पडदे ढिले झाले नाहीत मुदूंच्या पाकळ्या सैल झाल्या नाही हे काव्य कवीच्या काळजाला भिडले नाही हा भाव प्रकट करताना कवी लिहितात.

या मैफलीने कानाचे पडदे ढिले झाले नाहीत
मनाच्या कपारीत आंदोलन झालं नाही
शरीरातील रक्तवाहिन्याही निपचित
इवलीशीही उब मिळाली नाही

असा सगळा जीवनातील नकाशाचा आलेख वर वर चढत जातो म्हणून कवी शेवटी प्रक्षोभतेने व प्रश्नांकित शैलीत म्हणतो

या उप-या मैफलीत सामील का होऊ ?

असा हृदयस्पर्शी प्रश्न कविने अत्यंत सूचकतेने उभा केला आहे. या देशातील विषमतेची दाहकता या कवितेच्या वाचनातून प्रकट होत जाते.

कवी विनायक ढवळे सामाजिक जाणिवेचे कवी आहे. म्हणून त्यांना इतर विषयांचे वावडे नाही जागतिकीकरण, स्वातंत्र्य चिंतन, कामगारांचे प्रश्न, शेतक-यांचे शोषण इ. विषयांवरही त्यांनी काव्यलेखन केले आहे.

उदारीकरणाचे उमरू या कवितेतून उदारीकरणामुळे दिवाळखोरीत निघून उदवस्त झालेल्या कामगारांचे ज्वलंत चित्रण कवीने केले आहे. तर मातेरं या कवितेतूनही, शेतकरी, शेतमजुराच्या कामगारांच्या व्यथा, वेदनांचे दुःख कवीने व्यक्त केले आहे.

याशिवाय काही व्यक्तीचित्रणात्मक कविताही कवी विनायक ढवळे यांनी लिहिल्या आहेत. त्यातील अंबादास

साबणे यांच्या कवितेचा संदर्भ यापूर्वीच आलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचे व विचारांचे लोण बहुजन समाजाच्या घराघरांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी ज्या वामन कर्डकांनी उभे आयुष्य चंदनासमान झिजविले, त्या वामन कर्डकांच्या साहित्यिक व्यक्तीमत्त्वाचे चित्रण वामन कर्डक नावाच्या कवितेतून आले आहे.

छप्पन नंतरचा असाही

एक फकीर

असे वामन कर्डकांच्या निस्वार्थीपणाचे व त्यांच्या गीतलेखनाचे अजरामर कार्याचे वर्णन कवीने औचित्य पणे केले आहे. बाबा आमटे हे महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक आहेत. त्यांनी आराम काढला. कुष्टरोग्यांची अविर्त सेवा केली. सत्य, अहिंसा मानवता या आदर्श मूल्यांचा प्रचार व प्रसार आपल्या प्रत्यक्ष कार्यातून वर्तनातून केला त्याचे मूर्तीमंत चित्रण कवीने येथे केले आहे.

नामदेव ढसाळ हे आंबेडकरी कवितेतील हिमालयाची उंची गाठणारे नाव आहे. मुक्तछंदातील कविता लेखन अप्रतिम प्रतिमाशक्ती, विद्रोही आणि प्रक्षोभक भाषाशैली आणि अर्थपूर्ण व आशयघन अशी कविता लिहून त्यांनी मराठी काव्य रसिकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविले. कवितेत तत्त्वनिष्ठपणे लेखन करणारे नामदेव ढसाळ हे जसे कवी होते, कलावंत होते तसेच ते नेते, कार्यकर्तेही होते परंतु त्यांच्या लेखनातील तत्त्वनिष्ठा व मूल्यात्मकता त्यांच्या वर्तनात मात्र आली नाही. उलट काव्यातील तात्त्विकतेच्या विरुद्ध त्यांचे वर्तन दिसून येते. शब्दांतून अंगार ओकणा-या नामदेव ढसाळांनी राजकारणात उडी घेतली आणि काव्यातील तत्त्वानं तडा जाणारे वर्तन घडले त्यांच्या या विसंगतीचे वर्णन करताना कवी लिहितात.

कधी - कधी बुळा झाला कवितेतला नामदेव

राजकारणाच्या आखाड्यात

तेही साहिल कविकल्पना समजून

परंतु आज अचानक

वाजवतोय ढोलताशा भगव्या मेळ्यात

असंही बाबासाहेबांच लेकरू!

नामदेव ढसाहाच्या विसंगत वर्तनाचे व त्यांच्या सामर्थ्यशील काव्याचे एवढे ज्वलंत चित्रण अपवादानेही आढळणारी नाही.

व्यक्तीला तिच्या गुण दोषांसह वाचकांच्या रसिकांच्या समोर सादर करण्याची कवीची ही हातोटी अद्वितीय स्वरूपाची आहे.

उपरोक्त सर्व कवितांशिवाय कवी विनायक ढवळे यांच्या या संग्रहात आलेल्या तह, शहीद, कलावंत, झोप, सारे वरपांगी, दान, आत्महत्या एक महायुद्ध, प्रवाह, निखारे, शोकान्त, स्वयंभू यासारख्या विविध सामाजिक आशय व्यक्त करणा-या विविध कवितांमधून तर काही प्रश्नोत्तरांच्या शैलीतून कांही कवितांमधून कवीने अनेकातून एकता हे आशय सुत्र मांडले आहे.

प्रस्तुत कविता संग्रहातील भाषा ही सहज सोपी, आकलनीय आहे. या आशयगर्भ कवितांमधूनच त्यांनी आशय आभिव्यक्तीचे अभितत्व साधले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत कवितेचा परिणाम वाचक रसिकांच्या मनावर एकत्रितपणे होतो. प्रस्तुत कविता ज्या गोलपीआमधून आलेल्या आहेत. त्या गोलपीताने भारतीय वाचकांच्या मनाला धक्काच दिला मराठी वाचक रसिकांची अभिरुचीच बदलून टाकले त्यामुळे हे नाव अजरामर झाले.

संदर्भग्रंथ

- 1) विनायक ढवळे - बोधिवृक्षाच्या पानांतून सूर्यबिंब कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद १७ जून २००२
- 2) भालचंद्र फडके - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह श्री विद्या प्रकाशन पुणे, पुनर्मूद्रण सप्टेंबर २०१७
- 3) म. सु. पाटील, दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, पद्मगंधाप्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती मार्च २०१०
- 4) डॉ. महेंद्र भवरे, दलित कवितेचे अर्धशतक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प्रथमावृत्ती २०१८
- 5) प्रकाश कुंभार, दलित साहित्य काही विचार काही दिशा, कैलाश पब्लिकेशन्स प्रथमावृत्ती २००२.